

'MIJN HEER, BEN JY DIE GROOTE POËET!
LITERAIR TOERISME IN DE VROEGE NEGENTIENDE EEUW

Rick HONINGS

Abstract – Although there have been famous people since classical antiquity, *celebrity culture* came into existing in the nineteenth century. Like other types of artists, poets developed into figures with a public aura. Internationally, Byron is considered one of the first ‘modern’ celebrities in literary history. He managed to create a ‘branded identity’. At the same time, his practice as a poet illustrates the birth of fan culture. In the Netherlands, simultaneously, Willem Bilderdijk, an author with a fascinating image, grew into one of the most outstanding literary celebrities of his time. This article focuses on one specific example of fan culture: literary tourism during Bilderdijk’s life. Some admirers went on a pilgrimage to meet him. This kind of behavior has been given attention in international publications, but in Dutch literary history it is still a terra incognita. The case of Bilderdijk is an example of the very beginning of fan culture in the early nineteenth century.

Op 26 februari 1806 nam Willem Bilderdijk afscheid van zijn vrouw en kinderen in Braunschweig.¹ Zoals bekend was de advocaat, dichter en geleerde in 1795, met de komst van de Fransen en de vestiging van de Bataafse Republiek, uit Nederland verbannen.² In 1806 ondernam hij na een ballingschap van meer dan tien jaar eindelijk de reis naar het vaderland. Hij keerde terug op uitnodiging van een bewonderaar, Jeronimo de Vries. Deze stelde hem een lezingentournee in het vooruitzicht. Eerst ging Bilderdijk naar Hamburg. Regen, sneeuw, storm en duisternis vertraagden de tocht. Door het schudden van de wagen kwam hij er geradbraakt aan. Met de hem kenmerkende overdrijving beschreef hij in een brief zijn ongemakken. Zijn kamer was zo slecht geïsoleerd dat hij voortdurend de tocht voelde. ’s Nachts had hij kramp in benen en voeten. Zijn vingertoppen waren gescheurd en zaten vol abcessen, zodat schrijven haast onmogelijk was. Hij gebruikte opium om zijn zenuwen in bedwang te houden (Bilderdijk 2007, 833-836). Pas op 20 maart vertrok het zeilschip dat hem thuis

* De auteur is verbonden aan de Universiteit Leiden.

¹ Dit artikel is geschreven in het kader van mijn NWO Veni-project *The Poet as Pop Star. Literary Celebrity in the Netherlands, 1780-1900*. Met dank aan Gaston Franssen, Lotte Jensen en Peter van Zonneveld.

² Over Bilderdijks leven zie Honings e.a. 2013. Enkele voorbeelden van bezoekers of fans die een reis ondernamen om de beroemde Bilderdijk te ontmoeten zijn onder meer aan deze boekpublicatie ontleend.

zou brengen. Na een reis van tweeëntwintig uur zette hij voet op Nederlandse bodem.

Na een kort oponthoud in Amsterdam reisde Bilderdijk door naar Leiden. Hier had hij tussen 1780 en 1782 rechten gestudeerd en zijn eerste dichterlijke triomfen beleefd.³ Nu was hij bijna vijftig en vroegoud. Zijn uiterlijk mocht dan naar eigen zeggen veranderd zijn, in het vaderland was men niet vergeten wie hij was. Integendeel. Zijn terugkeer baarde opzien en zijn naam was overal bekend, aldus Bilderdijk. Iemand zou hebben uitgeroepen toen hij hem zag: ‘myn God is het mogelijk, mijn Heer, ben jy die groote Poëet!’⁴ In Leiden werd hij naar eigen zeggen onophoudelijk op straat begroet door onbekende passanten die hem herkenden. In een brief aan zijn vrouw, die hij naar gewoonte in het Engels schreef, omdat ze elkaar in Londen hadden ontmoet, merkte Bilderdijk op: ‘every body known and unknown comes to me, even from other towns, in order to see me, in the same manner, if it were an elephant or some other foreign animal; and I am exposed to daily visites, which I’m not able to avoid. For this is now the *nouvelle du jour*: “that B returned and is living at Leyden”.’⁵

Dat Bilderdijk werd herkend, geeft aan dat hij een publieke figuur was. Met de dichtstukken die hij bekroond zag bij de genootschappen wist hij in de jaren zeventig van de achttiende eeuw nationaal de aandacht te trekken. Als advocaat had hij eveneens zijn naam gevestigd. Dankzij de verdediging van Kaat Mossel was hij in de patriottentijd een icoon van de prinsgezinden geworden. Er verschenen portretten van hem in prentvorm, zowel realistische als meer karikaturale.⁶ Vermoedelijk is er in de negentiende eeuw geen andere Nederlandse dichter te bedenken die tijdens zijn leven zo vaak in beeld werd gebracht als Bilderdijk. Tussen zijn studententijd en zijn dood in 1831 werden zo’n vijftig portretten van hem vervaardigd (Geerts 2007, 2) – een recordaantal. Leemans e.a. (2013, 135) maken er terecht melding van dat er al vroeg een visuele persoonlijkheidscultus rond hem ontstond.

Ook na zijn terugkeer uit Braunschweig werd hij getekend, nu door de portret- en historieschilder Louis Moritz [afb. 1]. Dat er belangstelling bestond voor lithografieën van de bekende dichter blijkt uit krantenadvertenties. Zo kon men in de *Oprechte Haarlemse Courant* lezen dat bij

³ Over Bilderdijks relatie tot Leiden: Van Zonneveld 1981; Honings 2006; Honings 2011.

⁴ Ongepubliceerde brief van Bilderdijk aan K.W. Schweickhardt, 6-8 april 1806, Bilderdijk Museum, C 14-3.

⁵ Ongepubliceerde brief van Bilderdijk aan K.W. Schweickhardt, 14-15 april 1806, Bilderdijk Museum, C 14-4.

⁶ Over Bilderdijks portretten zie Geerts 1994 en Geerts 2007.

Afbeelding 1
 Portret van Bilderdijk in 1806. L.G. Portman,
 naar L. Moritz. Collectie Bilderdijk Museum, Amsterdam.

J.W. Yntema en Comp. in de Warmoesstraat in Amsterdam het ‘volkomen en éénig gelijkend’ portret van Bilderdijk, ‘naar het leven geteekend’, verkrijgbaar was.⁷ Een half jaar later trachtte men potentiële kopers te lokken met een advertentie voor het ‘welgelijkend en uitnemend of fraai bewerkt’ portret van de ‘beroemde Dichter’.⁸ Hoewel Bilderdijk zelden te spreken was over zijn beeltenissen, geeft de hoeveelheid ervan aan dat hij als een

⁷ *Oprechte Haarlemse Courant*, 17 september 1807.

⁸ *Oprechte Haarlemse Courant*, 16 februari 1808.

groot man werd gezien. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* typeerde men hem in 1806 als de belangrijkste dichter van het vaderland. Zijn talent glinsterde aan het firmament als de maan onder de sterren en Bilderdijks verzen torenden boven alle andere poëzie uit Nederland uit: ‘Zulke gedichten lezende, zouden wij bijna, in verrukking, met Brandt over Hooft, uitroepen, “dat de eer zijner poëzij tot dat punt is opgeklimmen, dat zij door niemands laster verminderd, door niemands lof vermeerderd kan worden!”⁹ Kortom, Bilderdijk was een beroemdheid.

Vraag en methode

In het onderzoek naar *celebrity culture* zijn er globaal twee onderzoeksvelden te onderscheiden: enerzijds wordt er onderzoek verricht naar beroemdheden en hun imago, anderzijds is er aandacht voor de receptiezijde en het publiek (fancultuur). Elders heb ik beschreven hoe Bilderdijk zelf zijn beroemdheidscultus construeerde. Voor zijn ballingschap was hij al bekend, maar na zijn terugkeer in het vaderland in 1806 steeg zijn roem tot een ongekende hoogte. Bilderdijk was zich terdege bewust van zijn bijzondere positie en creëerde een volstrekt uniek zelfbeeld. Het dwepen met zijn melancholische gesteldheid, zijn voortdurende ziek-zijn en zijn doodsverlangen verschaften hem het imago van een pathologische kunstenaar. Daarmee stelde hij zichzelf in een klassieke, aristotelische traditie.¹⁰ Met de romantisering van de armoede (Bilderdijk stelde zich armlastiger voor dan hij was) plaatste hij zich buiten de maatschappelijke orde. Zijn openlijk beleden afkeer van geldzaken, de romantisering van de inspiratie (naar buiten toe deed hij het voorkomen dat hij in contact stond met hogere sferen) en het benadrukken van zijn gevoel een balling te zijn (hij achtte zich verwant aan Ovidius) slaagde Bilderdijk erin een opvallend imago te creëren, dat voor tijdgenoten herkenbaar was (Honings 2014).¹¹

In dit artikel staat niet zozeer de persoonlijkheidscultus of *self-fashioning* van de auteur centraal, maar de receptiezijde. Bilderdijk presenteerde zichzelf

⁹ *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1806/1, 323.

¹⁰ In de aan Aristoteles toegeschreven verhandeling *Over melancholie* wordt ingegaan op de vraag, waarmee het stuk opent: ‘Waardoor komt het dat alle mannen die uitzonderlijk zijn geweest in de wijsbegeerte of de politiek of de literatuur of de kunsten, melancholici blijken te zijn?’ Zie Aristoteles 2001, 28.

¹¹ Daarmee maakte Bilderdijk deel uit van een ontwikkeling die zich sinds het einde van de achttiende eeuw voordeed. Hoewel de genootschappen nog lang bleven bestaan en er een levendige voordrachtscultuur bestond, gingen auteurs zich steeds meer positioneren als unieke individuen. Zie Leemans e.a. 2013, 127.

niet alleen als een beroemdheid, maar werd door het publiek ook zo beschouwd. Rondom de dichter ziet men allerlei vroege vormen ontstaan van wat men met een enigszins anachronistische term literaire ‘fancultuur’ of ‘fandom’ zou kunnen noemen. Doorgaans wordt het verschijnsel beschouwd als een (zeker niet altijd positief gewaardeerd) symptoom van de moderniteit: ‘Fandom, especially “excessive” fandom, is defined as a form of psychological compensation, an attempt to make up for all that modern life lacks [...]. Fans [...] seek contact with famous people in order to compensate for their own inadequate lives’ (Jensen 1992, 16).

Toch waren er ook al in eerdere eeuwen uitingen van fancultuur. Bewonderaars wilden beeldjes, penningen en voorwerpen met betrekking tot hun held bezitten.¹² Haarplukken en handtekeningen waren een gewild relikwie.¹³ Zo werd er in 1820 een intekenlijst verspreid voor een gedenkpenning met Bilderdijks beeltenis. De belangstelling bleek groot. Alleen al in Amsterdam waren er 105 belangstellenden voor een bronzen en vijftien voor een zilveren exemplaar (Geerts 1994, 50). Het is opvallend dat deze uitingen van fancultuur zich al tijdens Bilderdijks leven voordeden. De dichter zelf dacht er het zijne van: ‘Wat al ijdel gewroet!’ (Bilderdijk 1836-1837/2, 275). Ook zijn werken waren geliefd. Verzamelaars waren bereid er grote bedragen voor neer te tellen. Op een veiling in Amsterdam brachten Bilderdijks werken in achtenzestig delen, gebonden in ‘half Engelsche banden en onafgesneden’, in 1823, nog tijdens zijn leven, een recordbedrag van circa tweehonderd gulden op.¹⁴

In dit artikel staat één specifieke vorm van fancultuur centraal: literair toerisme, het verschijnsel dat bewonderaars reizen ondernemen om hun idool in levende lijve te ontmoeten of om een bijzondere plek uit zijn of haar leven of werk te bezoeken. Daarbij dient men onderscheid te maken tussen literair toerisme gedurende het leven en na de dood van de auteur. Over het tweede is al meer bekend (zie de volgende paragraaf). In dit artikel wordt daarom de blik gericht op literair toerisme *tijdens* Bilderdijks leven. In hoeverre was hier sprake van? Daarover is nauwelijks informatie voorhanden. Internationaal heeft literair toerisme al enige aandacht gekregen, maar in Nederland geldt het tot op heden nog goeddeels als een terra incognita. Velen waren gefascineerd door Bilderdijks verschijning en vertrouwden hun

¹² Ook voor andere auteurs werden penningen geslagen, portretten uitgegeven en gipsen beeldjes vervaardigd: volgens Marita Mathijssen een symptoom van de toenemende ‘historiezucht’. Zie Mathijssen 2013, 392.

¹³ Over de relatie tussen heiligen, idolen en iconen en het verband tussen roem en religiositeit: Frijhoff 1998.

¹⁴ *Algemeene konst- en letter-bode*, 1823/1, 13.

waarnemingen hierover toe aan het papier. De dichter kan dienen als een casus ter illustratie van de veranderende omgang met auteurs in de vroege negentiende eeuw. Schrijvers kregen in toenemende mate te maken met fans, die hen als een beroemdheid bejegenden. Na Bilderdijk zouden ook andere auteurs, zoals Multatuli en Couperus, met bewonderaars geconfronteerd worden.

Wie onderzoek doet naar literair toerisme tijdens Bilderdijks leven, is aangewezen op twee typen bronnen. Enerzijds zijn er de vele brieven die de dichter tijdens zijn leven heeft geschreven aan vrienden en kennissen. Die bevatten veel bruikbare informatie. Tegelijkertijd moet steeds in het oog worden gehouden dat Bilderdijk bepaald niet altijd de betrouwbaarste bron is. Het is bekend dat hij een hypochonder was, die de overdrijving zelden schuwde. Dat heeft tot gevolg dat we vaak met zijn subjectieve visie op de werkelijkheid te maken krijgen. Net als in ander werk van zijn hand meet de auteur zich in zijn brieven een houding of *posture* aan; onvermijdelijk maakt *self-fashioning* er dan ook deel van uit.¹⁵ Daardoor is het van belang om dit type bron kritisch te benaderen. Anderzijds dient gebruik te worden gemaakt van een tweede bron: ooggetuigenverslagen van bewonderaars, zoals dagboeken, brieven, notities, et cetera. Helaas bestaat er geen systematische manier om dergelijke teksten op te sporen. Toch blijkt er voldoende materiaal beschikbaar voor een analyse. In dit artikel zullen beide soorten bronnen – brieven en ooggetuigenverslagen – in hun samenhang worden bestudeerd.

Celebrity en Fandom

De laatste decennia is er relatief veel wetenschappelijke belangstelling voor *celebrity culture*, met name in de Angelsaksische wereld. Er bestaan voorbeelden te over van beroemdheden met een opvallend imago, zoals Madonna, Michael Jackson en Lady Gaga. Zij zijn zich bewust van de noodzaak zich cultureel-maatschappelijk te onderscheiden. Tegelijkertijd is het publiek gefascineerd door hun ‘urge to be unique’.¹⁶ *Celebrity* mag dan een modern verschijnsel lijken, nieuw is het niet. De meningen verschillen over de vraag wanneer het fenomeen is ontstaan. Sommige historici koppelen het aan

¹⁵ ‘Posture’ heeft een tweeledige betekenis: auteursgedrag en auteursbeeld. De term wordt gebruikt door Jérôme Meizoz (2007). Zie Kemperink 2013, 378 e.v.

¹⁶ Braudy heeft zijn eerste hoofdstuk ‘The urge to be unique’ genoemd. Zie Braudy 1986, deel I.

democratiseringsprocessen, anderen aan de opkomst van de moderniteit en massacultuur in de tweede helft van de negentiende eeuw, terwijl film-historici het aan het begin van de twintigste eeuw denken te zien opkomen (Mole 2007, 6-7). Richard Schickel meent dat er in eerdere eeuwen wel getalenteerde personen waren die aan hun succes een zekere faam ontleenden, maar dat er pas sprake is van echte *celebrity* vanaf het begin van de twintigste eeuw (Turner 2004, 10-11).

Robert van Krieken, auteur van *Celebrity Society*, is daarentegen van mening dat *celebrity* niet door Hollywood is uitgevonden, maar ontwikkeld is gedurende een lang historisch proces (Van Krieken 2012). Daarmee sluit hij aan bij het standpunt van Leo Braudy, die in zijn klassiek geworden studie *The Frenzy of Renown. Fame & Its History* uitvoerig ingaat op de historische wortels van beroemdheid (Braudy 1986). Robert Garland heeft in zijn boek *Celebrity in Antiquity* laten zien dat er al in de klassieke oudheid beroemdheden bestonden, op tal van gebieden. *Celebrity* was echter minder verbreid dan tegenwoordig, en vooral voorbehouden aan keizers, koningen en politieke leiders, zoals Alexander de Grote en Julius Caesar. Wat betreft de literatuur werden dichters in de klassieke oudheid doorgaans grotere *celebrities* dan proza-auteurs (Garland 2006). Dichters hadden een groot moreel gezag. Ze werden gezien als opvoeders, zieners en profeten. Deze visie bleef lang invloedrijk.¹⁷

Hoewel er dus al in de klassieke oudheid beroemdheden bestonden, wordt in de internationale secundaire literatuur over *literary celebrity* doorgaans een verband gelegd tussen de toenemende fascinatie voor beroemdheden en de opkomst van de romantiek (vergelijk Mole 2009). In de achttiende eeuw, de tijd van de 'beschavende' genootschappen, werd het dichten beschouwd als een te leren vaardigheid. Vanaf het einde van die eeuw deden de esthetische poëtica en de geniecultus geleidelijk hun intrede in het literaire veld. De dichter werd meer en meer beschouwd als een oorspronkelijk genie, wiens talenten niet aangeleerd, maar aangeboren waren. Of, zoals David Higgins het verwoordt: 'by the end of the eighteenth century, genius had become a key term across Europe in aesthetics, literary criticism, and accounts of subjectivity. In particular, its valorization of originality and self-expression [...] gave writers the courage to experiment with literary form and content. Genius was one of the concepts fuelling the cultural revolution that we now call Romanticism' (Higgins 2005, 2).

In de negentiende eeuw werd het idee gemeengoed dat de ware kunstenaar, die verheven is boven gewone mensen, zich ook maatschappelijk en

¹⁷ Over de lyriek als 'poëtische norm' zie Abrams 1953, 84 e.v.

cultureel diende te onderscheiden, met een bijzondere levensstijl en een distinctief zelfbeeld. Vooral één auteur wordt algemeen beschouwd als de eerste literaire *celebrity*: Lord Byron (Mole 2007; McDayter 2009). Van hem is de uitspraak uit 1812: ‘I awoke one morning and found myself famous.’ Byrons persoonlijkheid, in combinatie met zijn door schandalen, affaires en rusteloosheid gekenmerkte levensloop, sprak tot de verbeelding, net als zijn zelf opgelegde ballingschap en zijn einde tijdens de Griekse vrijheidsoorlog in 1824 (Inglis 2010, 62-70). Meer dan eerdere auteurs, slaagde Byron erin een *branded identity* te creëren: hij werd als het ware een merk, dat als zodanig bij het publiek bepaalde associaties teweegbracht. Dit werd bevorderd door de technieken die hij in zijn poëzie toepaste. Daarin wist hij een ‘hermeneutic of intimacy’ tot stand te brengen; de lezer kreeg het gevoel dat hem een blik werd gegund in het hart van de poëet. Met zijn verzen wekte Byron bij de lezer de suggestie op dat deze een individuele en vertrouwelijke band had met de auteur (Mole 2007).¹⁸ Rond Byron zag men dan ook een vroege vorm van massahysterie ontstaan: ‘Byromania’. Een tijdgenoot van de auteur, William St. Clair, merkte in 1829 op dat Byron een ‘celebrity’ was, ‘different in scale from anything that had gone before’ (McDayter 2009, 2-4).¹⁹

Met de toenemende belangstelling voor *celebrities* in de negentiende eeuw, veranderde er ook iets aan de receptiezijde. In dit tijdvak ontstond het fenomeen van de moderne bewonderaar: de fan. In de internationale literatuur wordt wel de term ‘fandom’ gehanteerd.²⁰ In 2009 publiceerde Eric Eisner het boek *Nineteenth-Century Poetry and Literary Celebrity*. Daarin gaat hij onder meer na hoe auteurs in hun werk een relatie met de lezer onderhielden en hoe er vormen van fancultuur ontstonden. Dat begrip is anachronistisch, omdat het woord ‘fan’ pas in de vroege twintigste eeuw in Amerika voor het eerst werd gebruikt. Toch zijn er aspecten van fancultuur te vinden aan het begin van de negentiende eeuw. Zo ontving Byron brieven van veelal vrouwelijke bewonderaars, die hij overigens meestal onbeantwoord liet (McDayter 2009, 154 e.v.) Toen hij in 1816 in Dover aankwam, deden naar verluidt tal van vrouwen zich voor als kamermeisje om bij hem in de buurt te komen (Eisner 2009, 4).

De Engelse dichter Percy Bysshe Shelley was tijdens zijn leven vooral berucht vanwege affaires en zijn openlijk beleden ontkenning van God. In 1822 verdronk hij tijdens een zeiltocht op zee in Italië. Werd hij lange tijd

¹⁸ Over de termen ‘branded identity’ en ‘hermeneutic of intimacy’ zie Mole 2007, 16-27.

¹⁹ Over vormen van ‘Fandom’ rond Byron zie McDayter 2009, met name 135-169.

²⁰ Over ‘Romantic Fandom’ zie Eisner 2011.

verguisd, na zijn dood kreeg hij een sterrenstatus: 'The poet's renown, influence and staying power in culture were closely bound up not just with the power of his poetry but with the fascination exerted by the figure of the poet and the emotional response elicited by the poet's life story'. Zijn leven en dood hadden 'sensational allure' voor het publiek. Voor zijn fans stond vast dat er een overeenkomst was tussen leven en werk. Shelleys lyriek werd gelezen als een getuigenis van zijn diepste gevoelens: 'Such a model of reading generated sensations of unusual closeness to the poet.' Zo werd zijn imago na zijn dood gecreëerd door de kritiek en de lezers (Eisner 2009, 92-93).

Met het ontstaan van de zich qua imago onderscheidende kunstenaar en de daarmee verbonden opkomst van de fan ontstonden nieuwe vormen van fancultuur. Tegenwoordig worden op eBay artikelen aangeboden, zoals kauwgom van Britney Spears, de jurk van Marilyn Monroe of een onderbroek van Michael Jackson.²¹ Dit verschijnsel vindt vermoedelijk zijn oorsprong in de negentiende eeuw. Fans van schrijvers wilden in het bezit komen van eerste drukken, handtekeningen, portretten, beeldjes, souvenirs, persoonlijke voorwerpen en snuisterijen van en betreffende hun helden:

the period swirled with talk about crazes, manias, idols and idol-worshippers, enthusiasts, and devotees. The period also saw the popularization of recognizable 'fan practices' [...] Admirers collected autographs, souvenirs, portraits and relics of celebrity writers, artists, performers, military heroes, and athletes; snapped up mementos associated with beloved plays or books or music; visited the homes and haunts of celebrities; pored over gossip-filled periodicals and newspaper notices; imitated celebrities' fashion statements; fantasized about becoming friends or lovers with celebrities; wrote fan mail and formed communities of like-minded aficionados (Eisner 2011).

Een bijzondere vorm van literaire fancultuur is literair toerisme.²² Daar zijn talloze voorbeelden van te noemen, uit binnen- en buitenland, uit heden en verleden. Zo was Goethes *Haus am Frauenplan* al een attractie toen hij nog leefde. Bezoekers reisden naar Weimar om een glimp op te vangen van de dichtervorst, die in zijn huis als een Olympiër zetelde. Sinds 1885 is het een

²¹ 'Kauwgom van Britney Spears te koop', www.nu.nl, 27 augustus 2004 (geraadpleegd op 20 maart 2014); 'Ruim 5,6 miljoen voor beroemde jurk Marilyn Monroe', www.nu.nl, 20 juni 2011 (geraadpleegd op 20 maart 2014); 'Miljoen voor onderbroek Michael Jackson', in: *De Telegraaf*, 10 september 2008.

²² Over literair toerisme in de negentiende eeuw: Watson 2006; Watson 2009; Easley 2011, 27-91; Westover 2012.

Goethe-Nationalmuseum. Ook Missolonghi, waar Byron stierf, trok toeristen. Net als schrijversgraven groeiden woonhuizen van beroemde auteurs als Wordsworth, Keats en Dickens uit tot bedevaartsoorden.

In *The Afterlives of Walter Scott* (2012) heeft Ann Rigney laten zien dat de werken van Walter Scott uitnodigden tot het bezoeken van plaatsen en landschappen. Als gevolg van de groei naar moderniteit nam de behoefte aan zulke plekken toe, omdat ze ervaren werden als radicaal anders dan de eigen tijd. Sommige fans hadden zulke bewondering voor de schrijver dat ze een reis ondernamen om hem te ontmoeten. Het landgoed, dat door Scott met grote inzet werd omgebouwd tot een middeleeuws kasteel, groeide uit tot een herinneringsplaats. Waren er al veel bezoekers tijdens Scotts leven, na zijn dood werd het huis een toeristische trekpleister: een soort Graceland avant la lettre. In de loop van de negentiende eeuw raakte het Scott-toerisme gecommercialiseerd (Rigney 2012, 127-157).

Niet alleen lezers, ook andere auteurs gingen naar Abbotsford House. In het gastenboek treft men onder meer de namen van de gezusters Brönte, Charles Dickens, Harriet Beecher Stowe, Theodor Fontane en Oscar Wilde (Rigney 2012, 153). In haar boek gaat Rigney echter niet in op Nederlandse voorbeelden van Scott-toerisme. Nicolaas Beets was als student al een bewonderaar van Scott. In zijn dagboek merkte hij in 1834 op dat hij op college niet kon ophouden met het lezen van de roman *Abbot* (1820). Elders in zijn dagboek schreef hij dat hij vanuit Haarlem naar Leiden reisde ‘in geen ander gezelschap dan WALTER SCOTT zijn heerlijke IVANHOE’ (Van Zonneveld 1983, 36, 95). Ook later bleef Beets zijn voorliefde voor Scott trouw. Tot twee keer toe woonde hij een Scott-herdenking in Edinburgh bij.

Johannes Kneppelhout ging naar Abbotsford. Hij bewonderde Scotts bibliotheek en studeerkamer, net als de handschriften en voorwerpen die in glazen vitrines lagen. De wijze waarop hij het studeervertrek beschreef, maakt duidelijk dat fancultuur een religieuze dimensie kan hebben: ‘Dit kamertje, getuige eerst van zooveel voorspoed, naderhand van zooveel druk, hetwelk, streelend voor het gemoed, den edelen en beroemden letterkundige vertegenwoordigt, noemde ik zoo aanstonds zijn heiligdom; ook voor ons, bedevaartsgangers naar Abbotsford, behoort het een heiligdom te wezen.’ Net als iedereen bezocht Kneppelhout ook Scotts laatste rustplaats: een eenvoudig graf met een granieten zerk. Het ontlokte hem de uitspraak dat niets blijft voortbestaan behalve de ‘betooverende adem des talents’ – de poëzie – en de nagedachtenis aan een man in wie iedereen ‘*l'accord d'un beau talent et d'un beau caractère*’ zou blijven erkennen (Kneppelhout 1860-1875/8, 320, 322).

Een hiermee samenhangend fenomeen is dat personages uit romans een eigen leven gaan leiden en object worden van literair toerisme. Zo gingen duizenden lezers van Walter Scott op zoek naar de plaatsen in het Schotse landschap die hij in zijn romans tot leven riep (Rigney 2012, 127 e.v.). Het Lottehaus in Wetzlar, waar Goethe de ervaringen opdeed voor *Die Leiden des jungen Werthers* (1774), werd al vroeg een toeristische trekpleister. Zo bezocht de student J.R. Thorbecke de plek al in 1821, net als het Jerusalemland, waar Karl Wilhelm Jerusalem zelfmoord pleegde, hetgeen Goethe eveneens in zijn roman verwerkte.²³ Was literair toerisme in de negentiende eeuw nog een beperkt verschijnsel, tegenwoordig gaat het dikwijls om duizenden belangstellenden. Stijn Reijnders, die onderzoek verricht naar mediatoerisme, typeert locaties uit boeken en films als *lieux d'imagination*, vrij naar Pierre Nora's term *lieux de mémoire*.²⁴ Volgens hem vervullen zij een functie als 'fysieke referenties' van een mentaal verschijnsel, als 'symbolisch ankerpunt' voor de collectieve verbeelding van een samenleving. Dit fenomeen vertoont parallellen met pelgrimstochten (Reijnders 2011, 15).²⁵

'Zóó zag ik den Dichter voor 't eerst'

Tegenwoordig is literair toerisme, zoals gezegd, een vanzelfsprekend verschijnsel, maar het is ontstaan in de achttiende en vroege negentiende eeuw. In haar studie *The Literary Tourist* (2006) schrijft Nicola L. Watson: 'This period saw the practice of visiting places associated with particular books in order to savour text, place and their interrelations grow into a commercially significant phenomenon, witnessing the rise of William Shakespeare's Stratford-upon-Avon, Sir Walter Scott's Abbotsford, Robert Burns's Alloway and the Brontë sisters' Haworth, amongst other flourishing sites of native literary pilgrimage' (Watson 2006, 1). In de eerste decennia van de

²³ 'Bij Wetzlar, eene doode stad, slecht, onregelmatig en op hoogten gebouwd, bezagen wij eene oude ruïne uit de 12de eeuw. Ook kamen wij voorbij het huis, waarin de pachter uit Göthe's Werther woonde, en het andere in de stad, waar de jonge Jerusalem zich ombragt, hetwelk de aanleiding was tot het schrijven van het beroemde boekje' (Brandt-van der Veen 1962, 472). Boudewijn Büch beschouwde dit als een bewijs 'dat er tijdens Goethes leven al een literair toerisme, dat zijn persoon en werk betrof, op gang was gekomen' (Büch 2002, 48).

²⁴ Vergelijk Nora 1997.

²⁵ Van dit boek verscheen ook een Engelse editie: Reijnders, *Places of the Imagination. Media, Tourism, Culture*. Farnham enz., 2011. Hier wordt verwezen naar de Nederlandse uitgave. Over het verband tussen religieuze pelgrimstochten en literair toerisme vergelijk Westover 2012.

negentiende eeuw is dit verschijnsel in Nederland slechts beperkt zichtbaar; van commercialisering was nog geen sprake.

De eerste aanwijzingen van het bestaan van literair toerisme rond Bilderdijk ziet men na zijn vertrek uit Nederland in 1795. De enige bron daarvoor zijn de brieven van de dichter zelf. Aan zijn schoonzus schreef hij in juni 1795 vanuit Groningen: ‘Drijf den spot vrij met mijn zwarten, afzichtlijken kop. Ge weet niet, hoe veel Groningsche dames mijn silhouette hebben moeten hebben’ (Bilderdijk 1988, 78). Tegen zijn echtgenote klaagde hij over de vele personen die hij diende te ontvangen: ‘Want niet slechts dat ik veel bezoek van Geleerden en voorname lieden heb, maar allerlei welmeenende Burger- en zelfs Ambachtslieden (en ik kan er mij ter plaatse van mijn verblijf niet aan onttrekken) moeten mij zien, spreken, en naar hunne vatbaarheid met mij spreken, hunne gevallen vertellen, raad hebben, etc. etc. Dan weêr kooft er een schilder en verzoekt mij te mogen pourtraiteeren, dan weêr wat anders. Met één woord, ’t is of ik een vreemd dier ben dat ieder moet kijken’ (Bilderdijk 1988, 50). Hierbij dient men op te merken dat Bilderdijk als bron niet altijd betrouwbaar is. Het is niet onmogelijk dat hij een en ander overdreef om zichzelf belangrijker en groter te maken. Het lijkt erop dat hij al zorgvuldig bezig was met het vormgeven van zijn imago.

Uit zijn woorden is niet af te leiden of men hem kwam bezoeken omdat hij een dichter was of om een andere reden, maar duidelijk is wel dat Bilderdijk een zekere bekendheid genoot. Zijn opmerkingen doen denken aan die van Jean-Jacques Rousseau, die eveneens klaagde over de velen die hem kwamen opzoeken, niet omdat ze zijn werk kenden, maar omdat ze wisten dat hij een beroemdheid was (Van Krieken 2012, 4).²⁶ Hij was, om met Daniel J. Boorstin (1962, 67) te spreken, ‘known for being well-known’.²⁷ Dat zal voor Bilderdijk ook hebben gegolden. Vanuit Groningen reisde Bilderdijk in mei 1795 naar het Duitse stadje Emden. Daar was hij niet minder beroemd dan in Nederland, beweerde hij. Er zou over zijn situatie zijn geschreven in de Duitse kranten. Op straat werd hij voortdurend aangeklampt met de vraag of hij degene was die geen eed tegen de prins wilde afleggen. ‘Ik reis dus in een heerlijk *incognito!*’, merkte hij spottend op (Bilderdijk 1988, 60).

Ook in Hamburg werd Bilderdijk, als we opnieuw op zijn verklaringen af mogen gaan, als een fenomeen bejegend. Onophoudelijk kwamen er onbekenden naar hem toe. Sommigen zagen hem als een medicus, anderen als een waarzegger of een groot geleerde. Op 9 juni 1795 heette het:

²⁶ Over Rousseau als *celebrity* zie Lilti 2008.

²⁷ Dit is in het *celebrity*-onderzoek een gevleugelde uitspraak geworden.

‘Gisteren kwam mij een vreemde Graaf consuleeren, waar NB de ziel zit? – Sommigen vertellen dat ik alle dingen weet; en de hemel weet of men eerstdaags niet bij mij komt, om gestolen zaken weer te recht te wijzen: want van nu af ben ik reeds meer dan een halve tooveraar’ (Bilderdijk 1988, 79).

Een vergelijkbare ervaring had Bilderdijk in Londen in augustus 1795. Ook hier zouden zijn naam en voorgeschiedenis hem al vooruitgesnelde zijn: ‘t is hier net als overal: alleen weet men hier mijn’ naam niet goed uit te spreken [...] en de geheele wereld kent mij; en men schrijft mij zoo veel wijsheid, kundigheden, en bekwaamheden toe, dat ieder die wat weet, mij benijdt, en die niets weet, mij voor een voorwerp van halve adoratie [...] neemt’. In Engeland gold de dichter eveneens al spoedig als een beroemd geleerde: ‘Mijn naam is hier bekend genoeg; in verscheiden boeken leest men (omtrent stoffen van taalkunde voornaamlijk) “the opinion of Mr. Bilderdike, advocate general of Holland, is this” etc. en velen noemen mij *the Encyclopedia alive*.’ Een ander zou hebben opgemerkt: ‘I never saw such a man: it is very astonishing’. Volgens Bilderdijk was het onmogelijk de lieden die hem wilden spreken of ontmoeten te ontlopen. Niet zonder overdrijving vergeleek hij zichzelf met een ‘Westindische Vogel’ of een ‘Kaapsche Ezel’ (een zebra) (Bilderdijk 1988, 100, 263-264). Met dergelijke uitspraken droeg Bilderdijk tegenover familie en vrienden uit hoe bijzonder hij wel was. Zijn uitspraken zijn dan ook uitermate subjectief en onderdeel van zijn literaire *self-fashioning*.

In Duitsland en Engeland gold Bilderdijk in lokale kring als een groot geleerde en in die hoedanigheid kwamen velen hem bezoeken. Literair toerisme kan men dit echter moeilijk noemen, omdat men hem eerder als curiositeit kwam bekijken dan vanwege het feit dat hij een beroemd dichter was. Zijn Nederlandse poëzie konden buitenlanders niet lezen; van vertalingen was, voor zover bekend, geen sprake. Bilderdijks fans bevonden zich vooral in het vaderland. Een van hen, de reeds genoemde Jeronimo de Vries, publiceerde in 1805 een recensie, waarin hij Bilderdijk typeerde als de grootste dichter van zijn tijd, die tot de ‘zeldzaame wezens behoort, wier allesomvattende geest het geheele Ryk der Kunsten en Wetenschappen schynt te bespannen’.²⁸ Vervolgens stapte hij af op diens broer Isaac, die in Amsterdam woonde. Deze zorgde ervoor dat Bilderdijk het stuk onder ogen kreeg. De Vries’ poging had resultaat: hij werd getrakteerd op een lange brief van zijn held (Bilderdijk 2007, 715-719).

²⁸ *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1805, 92.

Pas na Bilderdijs terugkeer in Nederland in 1806 ziet men de eerste echte vormen van *literair* toerisme ontstaan. De uitspraak ‘myn God is het mogelijk, mijn Heer, ben jy die groote Poëet!’ van een Leidenaar uit 1806 is in de inleiding al ter sprake gekomen. Vanaf dat moment nam Bilderdijs roem steeds verder toe en ging hij zich in toenemende mate als dichter manifesteren – met het opvallende imago dat daarbij hoort. Hierdoor was Bilderdijk voor een grotere groep mensen als kunstenaar herkenbaar. In de jaren die volgden ziet men het aantal ooggetuigenverslagen toenemen. Vooral in de jaren twintig van de negentiende eeuw was Bilderdijk een absolute literaire beroemdheid. Niet alleen trok hij de aandacht als dichter, in deze jaren manifesteerde hij zich bovendien als een radicale calvinist die zich ten doel stelde de negentiende eeuw te geselen. Zo groeide hij uit tot de profetische voorman van wat men later het Réveil is gaan noemen. In die hoedanigheid werd hij fel aangevallen. Men noemde hem een ‘domper’, die probeerde de vlam van de verlichting te doven.²⁹

Jan Wap, die een grote bewonderaar van de dichter zou worden, was als jongen in 1822 in Leiden op weg naar school toen hij Bilderdijk zag lopen. Hij was zo geïntrigeerd door diens verschijning, dat hij er jaren later nog aan terugdacht en erdoor getroffen was. Hij beschreef hem als een ‘eerder klein dan middelsoortig-groot man: een met een slepend been (à la Byron), strompelend-voortstappenden grijsaard, met driekanten of punthoed, een gekleeden, of staatsierok, een korte broek, lang vest, alles deftig zwart, en met strikken aan de schoenen’. In de ene hand hield hij een wandelstok, de andere rustte op de schouder van zijn zoon. ‘Zóó zag ik den Dichter voor ’t eerst,’ merkte Wap later op, en hij herinnerde zich dat hij het ‘vreemdsoortig koppel’ langere tijd had nagestaard (Wap 1874, 8).

Bilderdijk zag eruit als een wandelend anachronisme; hij droeg kleding die hopeloos verouderd was. Naar eigen zeggen deed hij dat om uiting te geven aan zijn onvrede met de eeuw waarin hij leefde (Bilderdijk 1836-1837/2, 244). Om zijn hoofd droeg hij dikwijls een tulband, met daaronder een verhit aardenwerken schoteltje, tegen de hoofdpijn. Deze daad van *self-fashioning* had resultaat. Mensen waren gefascineerd door zijn uiterlijk. Ook Jan Wap schreef over Bilderdijs hoofdtooi (Wap 1874, 138). Het gaf hem iets van een oosterse dichter en profet.³⁰ Bilderdijk was overigens niet de enige die zo’n bijzonder attribuut droeg. Erasmus werd met een

²⁹ Over Bilderdijk en het Réveil zie Kagchelland e.a. 2009.

³⁰ Over Bilderdijk in relatie tot het oriëntalisme in de negentiende eeuw zie De Hond 2008, 153-154.

vergelijkbaar hoofddeksel afgebeeld.³¹ Dat gold ook voor Rembrandt, op zijn zelfportret als de apostel Paulus uit 1661. Hoe het ook zij, de tulband gaf Bilderdijk een bijzondere statuur – hetgeen door zijn bewonderaars werd erkend.

Voor fans is er niets mooiers denkbaar dan hun idool te ontmoeten. De zeventienjarige Wap kreeg de kans die wens in vervulling te laten gaan. Met een aanbevelingsbrief werd hij omstreeks 1823 bij Bilderdijk, die ‘geniale man’, toegelaten. Toen het moment daar was, ervoer hij dit als een bijna religieuze gebeurtenis: ‘Met gespannen aandacht en angstige verwachting, bleef mijn oog gevestigd op de deur van het nevenvertrek, waaruit de Dichterzon voor mij zou tevoorschijn treden; en zie, op eens, daar was hij, daar trad hij naar mij toe, vatte mij vriendelijk bij de hand, zoo als een vader het zijn zoon zou doen, en... weg was mijne benaauwdheid, verdwenen was mijne vrees’ (Wap 1874, 2-3). Toen de jeugdige Duitse geleerde August Heinrich Hoffmann von Fallersleben in 1821 te Leiden verbleef, bracht hij op advies van anderen eveneens een bezoek aan de beroemde Bilderdijk: ‘damals schon als erster Dichter hollands anerkannt und gefeiert’ (Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 277).

De jonge Amsterdamse literator Willem de Clercq gold eveneens als een bewonderaar van Bilderdijk. In Amsterdam was hij bevriend geraakt met Isaïc da Costa en Abraham Capadose, met wie hij veel over hem sprak. De Clercq dweept met Bilderdijk, die hij de Rembrandt der dichters noemde (*Online Dagboek* 1814, 273-274). In zijn dagboek schreef hij in 1821: ‘Belangrijk vooral waren de vele kleine vertellingen uit het huislijk leven van Bilderdijk waaruit dan ook blijkt dat deze zoo de bullebak niet is die men van hem heeft willen maken. Hoe belangrijk zal het mij zijn dien man te leren kennen. Hij is tog de reus onzer letterkunde waarbij alle de kras-sende pygmeeën verdwijnen en verdwijnen moeten’ (*Online Dagboek* 1820-1821, 205).

Die wens zou korte tijd later in vervulling gaan. Dankzij De Clercqs dagboek wordt ons een blik gegund in de geest van deze Bilderdijk-fan. In juli 1822 werd hij door Da Costa meegenomen naar Leiden om kennis te maken met de grote dichter. Die dag waarop dat gebeurde, beschouwde hij als een van de belangrijkste momenten van zijn leven. Achteraf verklaarde hij dat de ontmoeting hem nog altijd helder voor de geest stond; hij wilde die herinnering voor altijd in zijn gemoed bewaren. Dat hij de kennismaking als een belangwekkende gebeurtenis beschouwde, blijkt uit het feit dat

³¹ Lisa Jardine, die een studie schreef over Erasmus’ zelfrepresentatie, heeft erop gewezen dat hij zijn zelfbeeld vormgaf naar dat van de kerkvader Hiëronymus. Zie Jardine 1993.

hij allerlei voorbereidingen trof. Voor de reis naar Leiden huurde hij een deftig rijtuig, omdat hij niet ‘als de Joodsche wandelaar met pak en zak’ (bepakt en bezakt) wilde aankomen. Zijn ontzag voor de grote Bilderdijk was grenzeloos. Toen hij op het Rapenburg moest aanbellen, beefde hij naar eigen zeggen meer dan toen hij aan de koning werd voorgesteld. De ontvangst was deftig en beleefd. Ook De Clercq was gefascineerd door Bilderdijks uiterlijke verschijning: ‘Bild. ziet er niet eerbiedwekkend maar meer eenigzints afstotend uit. Een pruikje sterk geprononceerde trekken die zich met de rimpels ineensmelten een pet op het hoofd, een piquante doch geenzints medeslependen toon in het onderhoud.’ Behalve zijn naam, zei De Clercq geen woord, zozeer was hij onder de indruk (*Online Dagboek* 1822, 83).

Datzelfde jaar zou nog een tweede ontmoeting volgen. De ontvangst was wederom deftig, de sfeer weinig hartelijk en de conversatie wat stijf. Dat hing samen met de door De Clercq ervaren afstand tussen hemzelf en de bewonderde auteur: ‘Een groot man tegentespreken, was mijn wensch niet’. Wel hield hij nauwlettend in de gaten hoe de dichter zich gedroeg: ‘Bild. toonde goeden eetlust’. Dat De Clercq dit opmerkte, geeft aan dat hij belangstelling had voor de gewone mens achter de dichter. Da Costa gedroeg zich eveneens afstandelijk: hij ‘sprak geen woord en door zijnen voedstervader desweges ondervraagd zeide hij dat het hem niet paste, in zijne tegenwoordigheid te spreken. Dit gedrag kwam mij zoo zonderling voor dat het mij benaauwde en ik dezelfde benaauwdheid ook bij D.C. en zijne vrouw over mij zittende, bespeurde. Hoe dacht ik zal ik spreken, hij zwijgen.’ Toen mevrouw Da Costa flauwviel, ontdooide de sfeer en liet Bilderdijk zich van zijn menselijk kant zien (*Online Dagboek* 1822, 85).

Het zijn slechts enkele voorbeelden waaruit het beeld naar voren komt dat Bilderdijk fans had, door wie hij als een beroemdheid werd bejegend. De tot nu toe genoemde voorbeelden waren vooral afkomstig uit de hogere klasse van geleerden en letterkundigen. Dat Bilderdijk ook door lieden uit het gewone volk als een bekende dichter werd herkend en benaderd, blijkt uit een getuigenis van de Engelse dichter Robert Southey. Deze logeerde in 1825 enkele weken bij Bilderdijk, nadat hij op reis een voetblessure had opgelopen.³² Op 14 juli maakten Bilderdijk, zijn vrouw en hun gast een rijtoertje. In een dorpje dronken ze thee. Daar gebeurde iets opvallends, toen de herbergierster Bilderdijk herkende en op hem afstapte. Ze was net jarig geweest en had een vers gekregen, dat ze naar de dichter bracht.

³² Over de relatie tussen Bilderdijk en Southey en hun briefwisseling zie Honings 2009a.

Bilderdijk las het met krachtige stem en heftige gebaren voor, tot vermaak van de omstanders:

[Bilderdijk] read it just as Mr. Wordsworth would have read a piece of doggerel [rijmelarij], if under like circumstances it had been brought to him in some such public house as John Stanley's. The woman stood by in silent delight at hearing her own praises entoned by his powerful voice, and set off by his gestures and emphatic manner: Mrs. Bilderdijk kept her countenance to admiration. I sat by, not knowing whether the verses were good or bad, but infinitely amused by the scene, and the girl of the public house coming out at the unusual sound, stood among the shrubs of the garden listening – like Eve in the Paradise Lost (Honings 2009a, 9).

Bilderdijks roem had ook een keerzijde. Althans, dat beweerde hij zelf. Omdat Bilderdijk zelf opnieuw de belangrijkste bron vormt, moeten we voortdurend op onze hoede zijn. In Leiden kwamen er in deze jaren regelmatig bewonderaars aan de deur. Naar eigen zeggen vond Bilderdijk dat verschrikkelijk. Aan Da Costa schreef hij in 1827: 'Wat booze geest toch bezielt de menschen om ons zoo te kwellen? Zeker, vervloekt is 't wel wanneer men eenigzins bekend wordt, zoo gefolterd te moeten worden door al wat nieuwsgierigheid heeft of wat dan ook het motief wezen mag.'³³ Om toegang tot hem te krijgen, wendden sommige bezoekers voor dat ze een boodschap van Da Costa uit Amsterdam hadden. Dat was meestal niet het geval. Men wilde hem slechts zien omdat hij beroemd was: 'Wat is er toch aan my te zien, dat men my zoo opzoekt of ik een olyfant of struisvogel ware, en wat wint men, met my de ooren en hersens te doen gonzen en voor rust en verkwikking onvatbarer te maken?'³⁴

In een andere brief aan Da Costa uit 1827 jaar klaagde Bilderdijk over de 'gestadige kwellingen van allerlei interpellatien van bekenden en onbekenden die schier onophoudelijk onze rust verstooren en een last aandoen die ik gaarne met het verlies van een arm, zoo 't zijn kon, wilde afkopen. Het schynt dat niemand begrijpen kan wat onlydelyke last het spreken en hooren spreken voor een kranke is; en ieder interpellatie daartoe *irriteert* my schoon ik ze volstandig afwyze doch mijne goedhartige vrouw kan dit niet altyd van zich verkrygen, en lydt daar geweldig onder.' Zelf wimpelde Bilderdijk bezoekers moeiteloos af, beweerde hij, maar zijn goedhartige vrouw was daar niet erg in bedreven. Nog onlangs had ze uit medelijden een zekere Scholten uit Amsterdam binnengelaten,³⁵ die al diverse malen

³³ Ongepubliceerde brief van Bilderdijk aan I. da Costa, 15 februari 1827. BM, F32-3.

³⁴ Ongepubliceerde brief van Bilderdijk aan I. da Costa, 15 februari 1827. BM, F32-3.

³⁵ Mogelijk de jurist Cornelis Anthony Fannius Scholten (1767-1832).

toegang had verzocht. Daardoor was Bilderdijk gedwongen aanwezig te zijn bij een 'onbescheiden en vry lang en afmattend uitgerekte visite'.³⁶ Zulke bezoeken waren een nadelig gevolg van zijn beroemdheid. Bilderdijk voelde zichzelf als een orang-oetan, die men eens goed wilde bekijken.³⁷ Wederom springen hier de overeenkomsten met de ervaringen van Rousseau in het oog.³⁸

Het is moeilijk om na te gaan of Bilderdijks klachten gegrond waren. Kwamen er echt bewonderaars aan de deur, of waren Bilderdijks uitspraken vooral bedoeld om te laten zien hoe beroemd hij was? Anders gezegd: waren ze echt of gefingeerd? Het is niet uit te sluiten dat de opmerkingen onderdeel waren van zijn *self-fashioning*; ze versterkten immers het beeld van de gekwelde, onbegrepen dichter. Het geval van de genoemde Scholten was in elk geval niet gefingeerd. Dat blijkt wel uit de brief die Isaïc da Costa enkele dagen later aan Vrouwe Bilderdijk stuurde:

Het heeft my zeer leed gedaan, dat onze vriend Scholte zich zoo te ongelener tyd ten Uwent vervoegd heeft, en ik moet deswege voor zyne onbescheidenheid verschooning vragen ten gevalle van zyne goede en hartelyke meening. Te vergeefs had den Heer Bilderdijk mede te geven, en hem op het stelligste afgeraden, zyn voorgenomen bezoek ten uwent thands uit te voeren. Het moest er door; met leedwezen vernamen wy, dat het gene wy gevreesd hadden ook gebeurd is. Doch nogmaals! het worde hem om zyne innige en hartelyke meeningwille ten goede gehouden!³⁹

Op pelgrimstocht naar Haarlem

Dergelijke uitingen van literair toerisme zouden een hoogtepunt bereiken tijdens Bilderdijks laatste levensjaren. In 1827 verruilde hij Leiden voor Haarlem, waar hij tot zijn dood zou blijven wonen [afb. 2]. Hier hoopte hij wellicht wat meer beschut te zijn voor bewonderaars, maar niets bleek minder waar. In oktober 1827 stond alweer een fan voor de deur. Ditmaal was het de Engelse letterkundige John Bowring. Deze bleek goed op de hoogte

³⁶ Ongepubliceerde brief van Bilderdijk aan I. da Costa, 15 februari 1827. BM, F32-3.

³⁷ Ongepubliceerde brief van Bilderdijk aan I. da Costa, 2 augustus 1826. BM, F27-7.

³⁸ Vergelijk Van Krieken 2012, 4; Lilti 2008.

³⁹ Ongepubliceerde brief van I. da Costa aan K.W. Schweickhardt, 19 februari 1827. Bilderdijk Museum, E26-4.

Afbeelding 2
 Bilderdijks woon- en sterfhuys op de Grote Markt te Haarlem,
 1881, aquarel van P. van Looij.
 Collectie Noord-Hollands Archief, Haarlem.

van de Nederlandse literatuurgeschiedenis; in 1824 had hij een bloemlezing uit de Nederlandse letterkunde tot de zeventiende eeuw gepubliceerd.⁴⁰

Ook Bowring was zich ervan bewust dat een ontmoeting met de grote Bilderdijk geen alledaagse gebeurtenis was en legde daarom zijn indrukken vast. Toen hij hem ontmoette, pakte de dichter zijn hand en betuigde hem zijn genoegen over het bezoek waarmee hij hem vereerde. Deze bewonderaar had eveneens belangstelling voor hoe de dichter eruitzag. Hij beschreef hem als volgt: 'Een grijsaard, deftig gekleed, met een' opgetoomden hoed, het gelaat doodelijk bleek, dat diepe sporen droeg van eenen

⁴⁰ Het gaat om *Batavian anthology; or, Specimens of the Dutch poets, with remarks on the poetical literature and language of the Netherlands, to the end of the seventeenth century*. Dit werk zou in 1829 gevolgd worden door *Sketch of the language and literature of Holland. Being a sequel to his Batavian anthology* (Bowring 1829).

sterkdenkenden en sterk-gevoelenden geest'. De reiziger was op de hoogte van Bilderdijs felle strijd tegen de geest der eeuw, en noemde hem de leider van een kleine partij van 'ultra-super-orthodoxie'. Toen hij Bilderdijk vroeg door wie hij zich liet inspireren, schilderde deze zichzelf af als een oorspronkelijk genie. Volgens de dichter wisten de muzen hem overal te vinden, of hij nu op bed lag of in zijn leunstoel zat. De grijsaard leefde uiterst eenvoudig, aldus de Engelsman. Sinds jaren gebruikte hij geen dierlijk voedsel en alcohol meer. Tegen Bowring klaagde hij over de verbastering van de nieuwe generatie en over de ondergang van alle burgerdeugd. Door de wijsbegeerte was het echt menselijke gevoel verloren gegaan, meende hij (Bowring 1830, 235-238).

De Engelse bezoeker bleek een bewonderaar. Hoewel hij het geenszins eens was met Bilderdijs standpunten en hij had opgemerkt dat zijn poëzie door het volk nauwelijks werden gelezen, noemde hij hem een groot man en dichter, en een genie. Maar na lezing van diens werken had hij begrepen dat Bilderdijk iemand was die zich zelden van zijn innemende en beminlijke zijde liet zien: 'een stug man – iemand die zich niet weet te matigen, die de uitdrukking van de verbittering, de verachting, de versmading, den haat, welke hij gevoelt, niet beteugelt'. Al met al vond Bowring Bilderdijk 'buiten twijfel een der merkwaardigste menschen van den hedendaagschen tijd' (Bowring 1830, 79, 136).

Daarnaast werd Bilderdijk in Haarlem ook bezocht door een stoet Duitse geleerden die hem als een soort Nederlandse Goethe kwamen bezichtigen. Naar zijn zeggen richtten ze zich tot hem met de woorden: '*Obgleich man weisz das Sie die Deutscher [sic] nicht lieben*, etc.' (*Briefwisseling Tydeman 2*, 266). De jonge Nicolaas Beets, die in diezelfde tijd bij zijn ouders in Haarlem woonde, was eveneens een fan van de oude dichter, door wiens verschijning ook hij gefascineerd was. Hoewel hij hem nooit durfde aan te spreken, liep hij hem soms een paar straten achterna: 'Hy ging altijd leunende op den schouder van zijn zoon Lodewijk. Hy droeg een groote driekanten hoed en de kleeding die daar by behoort. Zijn gelaat was zeer ingevallen, en deed een alleronaangenaamst effect; vooral als hy vriendelijk lachte, wat hy altijd deed als hy den hoed afnam' (Van Zonneveld 1984, 14).

Een van de laatste bewonderaars die een pelgrimstocht naar Haarlem ondernam was de Amsterdamse suikerraffinadeur Willem Hendrik Warnsinck Bzn [afb. 3].⁴¹ Als iemand een voorbeeld is van een literaire fan uit de vroege negentiende eeuw, dan is hij het wel. Al langer had hij het

⁴¹ Zie hierover ook Honings e.a. 2013, 485-488.

Afbeelding 3

Portret van W.H. Warnsinck, 1831. P. Velijn naar W. Grebner.
Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

plan gehad een visite af te leggen bij de naar zijn zeggen grootste dichter van Nederland, die hij vergeleek met Homerus, Virgilius en Horatius: 'Gedurende den zomer doorgaans in den omtrek van Haarlem vertoevende, werd niet zelden de lust bij mij opgewekt, den verdienstelijken man te ontmoeten; dan, steeds afkeerig, mij bij beroemde mannen, als ware het, op te dringen, hield ik het voor onvoegzaam, den Heere Bilderdijk welligt met een bezoek van mij lastig te zijn, en mijne begeerte bleef onvoldaan' (Warnsinck 1832, 82). In de zomer van 1831, slechts enkele maanden voor Bilderdijks dood, deed zich wel een gelegenheid voor. Door nieuwsgierigheid gedreven, ging Warnsinck naar hem toe. Een paar jaar had hij op vergelijkbare wijze een ontmoeting weten te arrangeren met Rhijnvis Feith.

Hij reisde er speciaal voor naar Zwolle, waar de beroemde auteur het buiten Boschwijk bewoonde.⁴²

In 1831 was Bilderdijk aan de beurt: ‘In het binnenvertrek ontvangen zijnde, kwam de zoon des grijsaards ons verzoeken, bij zijnen vader in de zijkamer te verschijnen. Bij het inkomen rees de oude man op van zijn leunstoel, en verwelkomde mij heuschelijk.’ Sinds Bilderdijk uit Amsterdam was weggegaan, had Warnsinck hem niet meer gezien. Hij vond hem zeer verouderd: ‘Zijne bruinglele kleur vertoonde een sterk contrast met zijne zware, vergrijsde wenkbrauwen; zijne oogen stonden levendig, en de toon zijner stem was nog vast genoeg, om indruk te wekken.’ Opnieuw valt de aandacht die de bewonderaar voor Bilderdijks uiterlijk heeft op. Het geheugen van de dichter bleek niet meer wat het was geweest; hij was vergeten dat hij zijn gasten zou ontvangen, hoewel ze dat ’s ochtends pas hadden afgesproken. Er volgde een klaagzang over de vermindering van zijn geestvermogens.⁴³ Toen Warnsinck hem vroeg of hij nog wel eens iets op papier stelde, zou Bilderdijk hebben geantwoord: ‘Neen, mijn goede Heer! – ik kan geen periode meer tot een geheel brengen; aan het slot ben ik het begin vergeten. Ik heb uitgeleefd, en de eene dag gaat na den anderen voorbij in bedroevende eenzelligheid. Kon ik slechts mijne rampen en kwellingen vergeten!’ Vervolgens weidde hij weer eens uit over het lijden dat hem vanaf de wieg beschoren was (Warnsinck 1832, 82-83).

Toen de gast hem vroeg wat hij van zijn huis vond, zei hij: ‘Ik woon! en dit is immers genoeg? Och, mijn goede Heer! als men zoo veel rampen en verguizingen, zoo veel ondragelijk zielelijden op de wereld ondergaan heeft, dan is ons verblijf ons tamelijk onverschillig. Zoo als ik zeide, ik woon – zoo als alle menschen wonen; meer behoef ik niet, en vraag ik ook niet.’ Daarna ontspoon zich een discussie. Warnsinck sprak over troost, maar Bilderdijk zou hebben uitgeroepen: ‘Om toekomstig gelukkig te zijn, zou ik mijne geheele individualiteit moeten verliezen, ten einde de jammeren van dit leven te vergeten. De hoogste zaligheid moet ongestoord zijn, en – geene eeuwigheid is in staat, mij al de rampen en smarten van deze wereld te vergoeden!’ (Warnsinck 1832, 83-85)

Nadat er een goed uur was verlopen, nam Warnsinck afscheid. Hij had zijn doel verwezenlijkt en een ontmoeting gehad met wellicht de beroemdste dichter van Nederland. Die avond dacht hij hier nog eens over na. Een

⁴² Hierover deed Warnsinck verslag in de *Gedenkzuil voor Mr. Rhijnvis Feith* (Leeuwarden 1825), die na de dood van de auteur werd uitgegeven. Zie hierover het artikel van Lotte Jensen in dit themanummer.

⁴³ Katharina Wilhelmina Schweickhardt was op 16 april 1830 te Haarlem overleden.

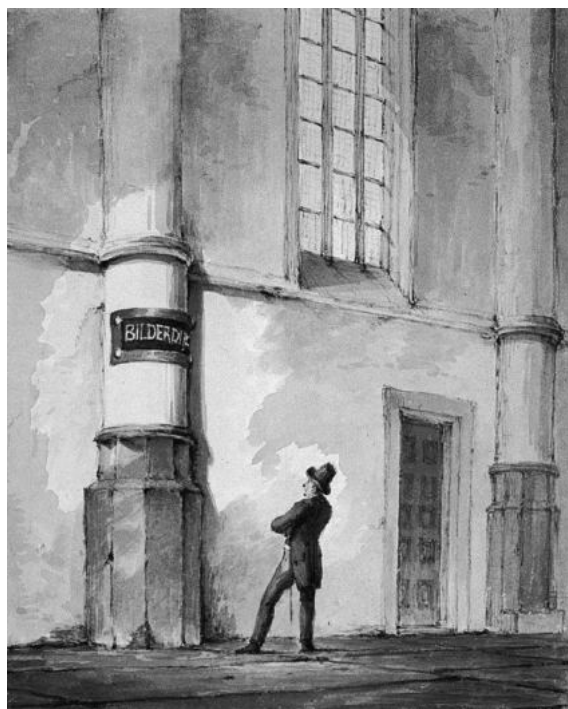
vergelijking met Feith drong zich aan hem op. Het verschil tussen beiden kon volgens Warnsinck niet groter zijn. Feiths dood vergeleek hij met een volle maan aan een wolkeloze hemel: ‘Zoo is FEITH heengegaan, in de zachte maar zekere bewustheid, dat het hem hier namaals wél en beter dan hier op aarde zijn zoude!’ Bilderdijk echter, die hij met de zon vergeleek, was omhuld met donkere sluiers: ‘Zóó gaat de levenszon van BILDERDIJK onder! [...] maar nevelig en omwolkt’ (Warnsinck 1832, 86-87). Warnsinck zag in hoe bijzonder het was dat hij Bilderdijk nog had gezien. Daarom publiceerde hij zijn verslag in 1832, na het overlijden van de dichter op 18 december 1831 [afb. 4], anoniem in het mengelwerk van het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen*.⁴⁴

Besluit

Zoals we hebben gezien is literair toerisme een vorm van fancultuur, waarbij bewonderaars reizen ondernemen om een auteur in het echt te zien of om een plaats uit zijn of haar leven of werk te bezoeken. Dit onderwerp heeft in de studie van de Nederlandse literatuurgeschiedenis nog geen aandacht gekregen. Het ontstaan van dit verschijnsel kan worden gekoppeld aan de opkomst van de romantiek en van een moderne notie van auteurschap. Internationaal heeft dit onderwerp inmiddels al enkele studies opgeleverd, maar voor de Nederlandse literatuur moet het onderzoek feitelijk nog beginnen. In dit artikel is getracht om na te gaan in hoeverre er tijdens Bilderdijks leven, in de vroege negentiende eeuw, sprake was van literair toerisme. De dichter vormt een ideale casus, omdat hij door velen werd beschouwd als een van de grootste levende dichters van Nederland.⁴⁵ Er zijn geen voorbeelden gevonden van fans die specifieke plaatsen uit Bilderdijks werk bezochten. In tegenstelling tot de historische romans van bijvoorbeeld Walter Scott, waarin het Schotse landschap op kleurrijke wijze werd beschreven, hetgeen de reislust stimuleerde, nodigden de verzen van Bilderdijk daar niet

⁴⁴ Over het auteurschap van Warnsinck zie Kolléwijn 1891/2, 371. Isaïc da Costa was bepaald niet gelukkig met de tekst, omdat Warnsinck het in zijn verslag had doen voorkomen dat Bilderdijk aan het einde van zijn leven aan zijn geloof zou hebben getwijfeld. Zie ook Honings e.a. 2013, 487-488.

⁴⁵ Bilderdijks positie werd nogmaals onderstreept toen hij in 1830 van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden een gouden erepenning ontving, waarmee hij werd geëerd als de ‘tweede Vondel van Nederland’ en als nestor van alle vaderlandse dichters en taalgeleerden. Zie hierover Honings 2009b.

Afbeelding 4
Een bewonderaar bij het graf van Bilderdijk te Haarlem.
Collectie Noord-Hollands Archief, Haarlem.

erg toe uit. Zijn poëzie bevat namelijk niet of nauwelijks beschrijvingen van lokaliseerbare plaatsen.

Wel lijkt er, al tijdens zijn levens, een op zijn persoon gerichte vorm van literair toerisme te hebben bestaan. In Leiden en Haarlem werd Bilderdijk geconfronteerd met bewonderaars die bij hem aan de deur kwamen, niet omdat ze zijn werk kenden, maar vanwege zijn roem. Daarbij dient men voortdurend in het oog te houden dat Bilderdijk dikwijls zelf de voornaamste, maar niet altijd betrouwbaarste bron was. De brieven, waaruit voor dit artikel veelvuldig is geput, zijn evident subjectief. Bilderdijks opmerkingen, waarmee hij zichzelf het imago verschafte van een beroemde maar gekwelde dichter, moeten dan ook beslist met een korreltje zout worden genomen.

Tegelijkertijd was er ook daadwerkelijk sprake van literair toerisme rond Bilderdijk; er zijn diverse egodocumenten bewaard gebleven waarin een bezoek aan de dichter wordt beschreven. De mate waarin dat gebeurde, is natuurlijk veel geringer dan nu; massacultuur en commercialisering waren

nog niet aan de orde. Literair toerisme was dus in deze tijd een beperkt verschijnsel. Joli Jensen heeft laten zien dat een ‘fan’ vaak wordt weggezet als ‘a potential fanatic’ en ‘fandom’ als ‘excessive, bordering on deranged, behavior’. Ze onderscheidt twee typen fans: ‘the obsessed individual’ en ‘the hysterical crowd’ (Jensen 1992, 9). Hiervan uitgaande was er in de vroege negentiende eeuw nog geen echte fancultuur. Van excessieve adoratie van Bilderdijk was blijkens de voorbeelden geen sprake.

Toch waren de ervaringen van Bilderdijk niet wezenlijk anders dan die van om het even welke beroemdheid uit de moderne tijd. Om met Robert van Krieken te spreken: ‘the public interest in who they “really” were, the human being behind the public image, was both a benefit and an unwelcome intrusion into their private lives’ (Van Krieken 2012, 4).⁴⁶ Uit de verslagen van fans blijkt dat ze geïnteresseerd waren in de mens achter het imago. Welke kleding droeg hij, wat was de kleur van zijn huid, wat zei hij, hoe gedroeg hij zich? Fans waren, kortom, geïnteresseerd in zijn leven en lichaam. Dat is een kenmerk van *celebrity culture* en *fandom* in de moderne tijd: de fascinatie voor ‘the famous body’.⁴⁷ Bewonderaars realiseerden zich terdege hoe bijzonder het was de dichter te ontmoeten. Bovendien waren ze erop uit om het geijkte beeld bij te stellen door hem als een gewoon mens te laten zien. (De Clercq wilde er bijvoorbeeld achter komen dat Bilderdijk veel aardiger was dan wel werd beweerd). Een terugkerend motief is de distantie die zij waarnamen tot het geadoreerde subject en de religieuze dimensie die sommigen ervoeren. Enige dweep- en sensatiezucht was deze bewonderaars evenmin vreemd, zoals blijkt uit het verslag van Warnsinck. Hoewel er van moderne fancultuur nog geen sprake was, biedt de casus Willem Bilderdijk dus wel zicht op de wortels van het verschijnsel.

Literatuur

ABRAMS 1953

M.H. Abrams, *The Mirror and the Lamp. Romantic Theory and the Critical Tradition*. New York enz., 1953.

ARISTOTELES 2001

Aristoteles, *Over melancholie*. Groningen, 2001.

BILDERDIJK 1836-1837

W. Bilderdijk, *Brieven*. 5 dln. Amsterdam, 1836-1837.

⁴⁶ Van Krieken doet deze uitspraak in een vergelijking tussen de roem van Rousseau en prinses Diana (Lady Di).

⁴⁷ Vergelijk Holmes e.a. 2006, part 2 (‘Fame Body’).

- BILDERDIJK 1988
W. Bilderdijk, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797*. 2 dln. Uitgegeven door J. Bosch, H.W. Groenevelt & M. van Hattum. Utrecht, 1988.
- BILDERDIJK 2007
W. Bilderdijk, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806*. Uitgegeven door M. van Hattum. Utrecht, 2007.
- BOORSTIN 1962
D.J. Boorstin, *The Image, or What Happened to the American Dream*. Harmondsworth, 1962.
- BOWRING 1824
J. Bowring *Batavian anthology; or, Specimens of the Dutch poets, with remarks on the poetical literature and language of the Netherlands, to the end of the seventeenth century*. London, 1824.
- BOWRING 1829
J. Bowring, *Sketch of the language and literature of Holland. Being a sequel to his Batavian anthology*. Amsterdam, [1829].
- BOWRING 1830
J. Bowring, *Brieven van John Bowring, geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen*. Leeuwarden, 1830.
- BRANDT-VAN DER VEEN 1962
J. Brandt-van der Veen (ed.), *Het Thorbecke-Archief 1798-1872*, dl. 2: 1820-1825. Groningen, 1962.
- BRAUDY 1986
L. Braudy, *The Frenzy of Renown. Fame & its History*. New York enz., 1986.
- BRIEFWISSELING TYDEMAN
*Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren en mrs. M. en H. W. Tyde-
man*. 2 dln. Sneek, 1866-1867.
- BÜCH 2002
B. Büch, *De Goethe-industrie. Een Duitse ziekte*. Amsterdam, 2002.
- EASLEY 2011
A. Easley, *Literary Celebrity, Gender, and Victorian Authorship, 1850-1914*. Newark enz., 2011.
- EISNER 2009
E. Eisner, *Nineteenth-century Poetry and Literary Celebrity*. New York enz., 2009.
- EISNER 2011
E. Eisner, 'Introduction', in: E. Eisner (red.), *Romantic Fandom. A Romantic Circles Praxis Volume*. University of Maryland, 2011, geraadpleegd 20 maart 2014 op: <http://www.rc.umd.edu/praxis/fandom/HTML/praxis.2010.eisner.html>.
- FRIJHOFF 1998
W. Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen*. Inaugurele rede VU Amsterdam. Nijmegen, 1998.
- GARLAND 2006
R. Garland, *Celebrity in Antiquity. From Media Tarts to Tabloid Queens*. London, 2006.
- GEERTS 1994
T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994.

GEERTS 2007

T. Geerts, 'Beeld & Zelfbeeld bij Bilderdijk. "Niemand schijnt mijn gezicht te kunnen vatten."' Over het Bilderdijkportret', in: *Het Bilderdijk-museum*, 24, 2007, 1-6.

HIGGINS 2005

D. Higgins, *Romantic Genius and the Literary Magazine. Biography, Celebrity, and Politics*. London enz., 2005.

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN 1868

H. Hoffmann von Fallersleben, *Mein Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen*. 6 dln. Hannover, 1868.

HOLMES e.a. 2006

S. Holmes & S. Redmond (red.), *Framing Celebrity. New Directions in Celebrity Culture*. London enz., 2006.

DE HOND 2008

J. de Hond, *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800-1920*. Leiden, 2008.

HONINGS 2006

R. Honings, 'Ô bloem der steden'. *Bilderdijk en Leiden*. Leiden, 2006.

HONINGS 2009a

R. Honings, 'Bij Bilderdijk aan tafel. Een bijzonder ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825', in: *Het Bilderdijk-Museum*, 26, 2009, 1-13.

HONINGS 2009b

R. Honings, 'Goud voor de Tweede Vondel. Bilderdijs erepenning vanwege de *Maatschappij* uit 1830', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 27, 2, 2009, 37-44.

HONINGS 2011

R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden, 2011.

HONINGS 2014

R. Honings, 'De mythe van de dichter. Willem Bilderdijs beroemdheids-cultus', in: *Nederlandse Letterkunde*, 19, 1, 2014, 1-32.

HONINGS e.a. 2013

R. Honings & P. van Zonneveld, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2013.

INGLIS 2010

F. Inglis, *A Short History of Celebrity*. Princeton enz., 2010.

JARDINE 1993

L. Jardine, *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print*. Princeton, NJ, 1993.

JENSEN 1992

J. Jensen, 'Fandom as Pathology. The Consequences of Characterization', in: L.A. Lewis (red.), *The Adoring Audience. Fan Culture and Popular Media*. London enz., 1992, 9-29.

KAGCHELLAND e.a. 2009

A. Kagchelland & M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. Delft, 2009.

KEMPERINK 2013

M. Kemperink, 'Kunstenaar, aristocraat en zakenman. Louis Couperus' *self-fashioning*', in: *Spiegel der Letteren*, 55, 3, 2013, 375-401.

- KOLLEWIJN 1891
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken*. 2 dln. Amsterdam, 1891.
- KNEPPELHOUT 1860-1875
J. Kneppelhout, *Geschriften*. 12 dln. Leiden, 1860-1875.
- VAN KRIEKEN 2012
R. van Krieken, *Celebrity Society*. London enz., 2012.
- LEEMANS e.a. 2013
I. Leemans & G.J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800. De Republiek*. Amsterdam, 2013.
- LILTI 2008
A. Lilti, 'The Writing of Paranoia. Jean-Jacques Rousseau and the Paradoxes of Celebrity', in: *Representations*, 103, 2008, 53-83.
- MATHIJSSEN 2013
M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw*. Nijmegen, 2013.
- MCDAYTER 2009
G. McDayter, *Byromania and the Birth of Celebrity Culture*. Albany, 2009.
- MEIZOZ 2007
J. Meizoz, *Postures littéraires. Mises en scène modernes de l'auteur*. Genève, 2007.
- MOLE 2007
T. Mole, *Byron's Romantic Celebrity. Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy*. Basingstoke, 2007.
- MOLE 2009
T. Mole (red.), *Romanticism and Celebrity Culture, 1750-1850*. Cambridge enz., 2009.
- NORA 1997
P. Nora, *Les lieux de mémoire*. 3 dln. Paris, 1997.
- Online Dagboek*
Online dagboek van Willem de Clercq. Geraadpleegd 20 maart 2014 op <http://www.inghist.nl/retroboeken/declercq>.
- REIJNDERS 2011
S. Reijnders, *Plaatsen van verbeelding. Media, toerisme & fancultuur*. Alphen aan de Maas, 2011.
- RIGNEY 2012
A. Rigney, *The Afterlives of Walter Scott. Memory on the Move*. New York enz., 2012.
- TURNER 2004
G. Turner, *Understanding Celebrity*. London enz., 2004.
- WAP 1874
J.J.F. Wap, *Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken*. Leiden, 1874.
- WARNSINCK 1832
[W.H.W. Warnsinck Bzn], 'Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1832, Mengelwerk, 81-87.
- WATSON 2006
N.J. Watson, *The Literary Tourist. Readers and Places in Romantic & Victorian Britain*. Basingstoke enz., 2006.

WATSON 2009

N.J. Watson (red.), *Literary Tourism and Nineteenth-century Culture*. Basingstoke enz., 2009.

WESTOVER 2012

P. Westover, *Necromanticism. Traveling to Meet the Dead, 1750-1860*. Basingstoke enz., 2012.

VAN ZONNEVELD 1981

P. van Zonneveld, 'Bilderdijk en Leiden', in: P. van Zonneveld e.a., *Willem Bilderdijk, 1831-1981*. Leiden, 1981, 3-9.

VAN ZONNEVELD 1983

P. van Zonneveld (ed.), *N. Beets, Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836*. Den Haag, 1983.

VAN ZONNEVELD 1984

P. van Zonneveld, 'Nicolaas Beets over Willem Bilderdijk', in: *Het Bilderdijk-Museum*, 1, 1984, 14-15.